

Чи знаєте ви гоголівську ніч? О, ви не знаєте гоголівської ночі!

На клумбах біля миргородського пам'ятника Миколі Гоголю, який відкриває скульптурний ансамбль знаменитої калюжі, щоліта буйно квітнуть бордові троянди. А якщо точніше — троянди сорту «Black magic». Авжеж, вибір саджанців легко списати на дивовижну випадковість. Однак є й інший варіант — розтлумачити все як добре спланований жарт від місцевих комунальників: мовляв, про що писав — такий-от квітник і отримуй. Як можна здогадатися, ця історія зовсім не про троянди і конкретних садівників, а про всіх нас — читачів, що, звертаючись до гоголівського світу, одразу ж чують свист летючої труни, обпікаються жаром папоротевого цвіту, підсміюються з чортячих невдач, а потім, охолонувши від шалу читацьких вражень, ще довго не відпускають думку про ту ж таки «чорну магію» — незбагнений морок, який що дужче лякає, то сильніше вабить.

У метафоричному сенсі Микола Гоголь — це сутінки, що густішають від тексту до тексту. У біографічному, між іншим, теж, адже, за спогадами матері, майбутній оспівувач української ночі з'явився на світ затемна — близько дев'ятої години вечора. Либонь,

саме в цій «темній» асоціації криється принада нічних театралізованих екскурсій від музею-заповідника в колишній Василівці¹, бо ж одне діло побродити садибою Гоголів-Яновських удень, і зовсім інше — зробити це після заходу сонця, тобто в *гоголівську пору*. Так само характерна п'ятьма раз у раз закрадається й у популярну культуру та тематичну продукцію. Чи міг би полтавський завод варити пиво, натхненне збіркою «Вечори на хуторі біля Диканьки», не темним і без гіркавості? Правильно, не міг: воно просто втратило б сенс. Адже хай там як, п'ятьма має лишатися п'ятьмою, чари — чарами. А збірка жаских Гоголевих текстів просто *має бути*.

* * *

Містика у творчості Миколи Гоголя невловна, як місячне сяйво чи голосіння вітру, та спробуймо принаймні окреслити її природу. Вочевидь, перше джерело страшного, що спадає на гадку, — це українська демонологія. У записній книжці письменника, яку він почав вести ще за часів навчання в Ніжинській гімназії, частину нотаток присвячено народним уявленням про надприродне. Тут і відьми, що крадуть із неба зірки, а потім, натерши пахви тирличем, вилітають через комин на київський «сейм», і мавки, які залоско-

¹ Йдеться про Національний музей-заповідник М. В. Гоголя в селі Гоголеве (Шишацька селищна громада Миргородського району Полтавської області). — Тут і далі, якщо не зазначено іншого, *примітки упоряд.*

чують необачних стрічних до смерті, а також чорти як герої примовок: до прикладу, «убрався, як чорт на утреню» або «шенці-венці, чорт у кишеньці» (паремії настільки яскраві, що потенційно могли б стати основою для окремих художніх сцен чи цілих сюжетів: куди після приземлення в Петербурзі Вакула саджає чорта? У кишеньку, звісно!). Прикметно, що й переїхавши до столиці Російської імперії, Микола Гоголь не полишає цікавитися фольклором рідного краю і в листах до матері просить присилати вірування про русалок і домовиків, а також радить завести «кореспондентів у різних місцях нашого повіту» — для легшого збирання страшних історій та іншої потрібної йому інформації.

Насправді в цьому проханні щирий інтерес поєднується з прагматичним розрахунком: Петербург того часу марив так званими «малоросійськими темами» — а отже, містика українських хуторів та повітових міст мала добре продаватися і збирати позитивні відгуки критиків. Не гаючи шансу, Микола Гоголь видає свою першу повість «Бісаврюк, або Вечір проти Івана Купала. Малоросійська повість (з народної оповіді), розказана дячком Покровської церкви», із якою читачі ознайомлюються в лютневому та березневому випусках журналу «Отечественные записки» за 1830 рік. Всупереч назві, яка відсилає до простосердного й наївного оповідацтва, одразу стає зрозуміло, що письмо нового автора складніше, ніж може видатися на перший погляд, і переважає зви-

чайне улягання моді на українське та наслідування народних легенд. Особливо це увиразнювалося в порівнянні з «Казками про скарби» Ореста Сомова. В обох цих текстів спільна тема, спільний час появи (текст Сомова вийшов у виданні «Невский альманах на 1830 год»), зрештою, обидва написані вихідцями з України¹, однак принципова відмінність полягає в тому, що їхні автори ставили перед собою різні завдання. У примітках до «Казок...» Сомов пише: «Читачі, звісно, зрозуміли мету цієї повісті зібрати якнайбільше народних переказів та повір'їв, поширених у Малоросії та Україні поміж простим народом, щоби вони зовсім не були втрачені для майбутніх археологів і поетів [...] Письменник, знайомий із нормами та звичаями тамтешнього краю, зібрав, скільки міг, цих народних переказів і, не бажаючи укладати з них окремого словника, наважився розсіяти їх у різних повістях»².

Для Миколи Гоголя покликання збирача, який охороняє та «розсіює», було несродним. Звертаючись до фольклору, письменник не планував обмежуватися роллю заложного мерця коло скарбів минушини, він обрав шлях самостійної та оригінальної творчості. Шість повістей, розміщених у цій збірці, яскравий

¹ Письменник Орест Сомов походив зі Слобожанщини: народився у Вовчанську Харківської губернії, освіту здобув у Харківському університеті, а вже відтак перебрався до Петербурга.

² Сомов О. Сказки о кладах // Сомов О. Были и небылицы / сост. Н. Петрунина. Москва : Советская Россия, 1984. С. 217. Переклад — В. С.

тому доказ, адже втілюють тонкий синтез традиційних демонологічних уявлень та авторських фантазій. Власне кажучи, настільки тонкий, що науковці й дотепер чубляться, намагаючись знайти межу між літературною вигадкою та переказами, які й справді могли звучати на сільських вечорницях, споночілих хмільних застіллях чи в казкарстві старших людей, котрі бавили знуджених онуків.

Навряд чи помилимося, коли припустимо, що найбільше суперечок, здогадок і спростувань завихрюється довкола постаті Вія — страшної потойбічної сутності, яку в однойменній повісті викликає відьма-сотниківна. Сам Микола Гоголь, не зморгнувши бровою, зарахував цього демонічного персонажа до українського бестіарію: «Вій — є колосальний витвір протонародної уяви. Таким ім'ям називається у малоросіян начальник гномів, у якого повіки на очах ідуть аж до самої землі. Вся ця повість є народний переказ. Я не хотів ні в чому змінювати його й розповідаю майже в такій самій простоті, як чув». Як кажуть, було-було, та такого ще не було! Річ у тому, що до публікації повісті в 1835 році український фольклор не знав ніякого Вія (як, власне, і гномів). Можливо, Миколі Гоголю просто дивом пощастило записати легенду, яка вже відходила в небуття, так і не трапившись жодному досліднику, а проте ця версія однаково заводить пошуки в глухий кут.

Водночас є в письменницькому коментарі і частка неспростовної правди: «...Я не хотів ні в чому зміню-

вати його (народний переказ — прим. В. С.) й розповідаю майже в такій самій простоті, як чув». На користь цього твердження свідчать зауваги фольклориста Віктора Петрова. Міркуючи про фольклорно-літературні джерела «Вія», він виокремлює одну з редакцій народних казок про відьом, що сюжетно є майже ідентичними до повісті Миколи Гоголя. Парубок (прототип Хоми Брута) зраджує молоду відьму (прототип панночки) і спричиняється до її смерті. Згорьовані батьки дівчини наказують винуватцеві три ночі читати Псалтир коло труни покійниці. Скориставшись порадами помічника (матері/діда), парубок накреслює захисну межу й завдяки цьому двічі уникає помсти оживлого мерця: відьма намарне сновигає церквою, потерпаючи від насланої сліпоти й не помічаючи ворога. Третьої ночі розлючена покійниця звертається по допомогу до, так би мовити, начальства, тобто «старшої відьми» з Києва, — і саме вона вказує на парубка¹. Як зауважує науковець, на рівні магичних функцій Вій є повноправним заступником «старшої» (тобто найдосвідченішої) відьми з фольклорної традиції². А от питання його химерної подоби ще чекає на розгадку, адже страховисько одночасно нагадує багатьох і не схоже ні на кого конкретно. Згадаймо, наприклад, ірландського персонажа Балора, чий

¹ Петров В. Вий («Фольклорно-літературные источники повести Н. В. Гоголя "Вий"») // Петров В. Розвідки. Том 1 / упоряд. В. Брюховецький. Київ : Темпора, 2013. С. 572.

² Там само. С. 579.

погляд убивав, а повіки були такими важкими, що їх підіймали четверо чоловіків¹. Або валлійського монстра на ім'я Yspaddaden Penkawr, котрий розплющував свої лихі очі вилами². Вочевидь тут ідеться про образ-архетип, який Микола Гоголь літературно підрихтував відповідно до контекстів української міфології³. Так, завдяки сміливому змішуванню народної та авторської уяви постав один із найбільших кошмарів світової літератури, а також безсмертний мем: «Підійміть мені повіки!».

Не можемо заплющити очі й на ще одне джерело натхнення Миколи Гоголя, яким була українська барокова традиція. Здавалося б, визирає щось рогатохвостате з-за палітурки — читацтво вже вкрилося сиротами й бубонить закляття «цур і пек», а зла проява, замість гостя з пекла, виявляється простою вертепною лялькою на паличці. І воно й очікувано, адже, як зауважують гоголезнавці, чимало нечисті та крутіїв письменник припрохував у свої тексти прямісінько

¹ Krappe, Alexander Haggerty. Balor With The Evil Eye. Studies in Celtic and French Literature. Institut des Études Françaises, Columbia University, 1927. P. 1-4.

² Ibid., 4.

³ До слова, Гоголь міг орієнтуватися на образ Шолудивого Буняки, прототипом якого був половецький хан Боняк, або ж святого Касяна, що, за народними уявленнями, охороняє вхід до пекла і має згубний погляд — 29 лютого чорти підіймають його повіки вилами і тоді стаються всілякі нещастя. Як зауважує О. Чебанюк, недаремно більшість оповідок про Касяна-злостивця записані саме на Полтавщині (див.: Чебанюк О. Найстрашній святий // Локальна історія. 27.02.2020. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/naistrashnishii-sviatii/>).